

АРІО-КЕЛЬТО-ІТАЛСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ (за лексичними даними)

Аналізуються ексклюзивні лексичні збіги між індоарійською, кельтською та латинською мовами. Всупереч поширеному погляду на ці лексеми як на пережиток спільноіндоєвропейської доби обґрунтовується думка про більш пізнє їх походження і поширення через арійсько-центральноевропейські контакти III-II тис. до н. е.

Серед лексичних збігів і відповідностей, які становлять основу уявлень про індоєвропейську (і.-є.) мову та індоєвропейців (і які, власне, дають змогу говорити про і.-є. мовну сім'ю як про філологічну та історичну реалію), особливу увагу привертають групи лексем, що, не будучи пізніми запозиченнями, не мають значного поширення в межах індоєвропейської родини, а обмежуються невеликою кількістю (2-4) мовних груп. Уже на початку індоєвропейських досліджень мовознавці схильні були відносити виникнення і поширення таких лексем на час розпаду і.-є. мовної єдності (прамови) - тобто на період, коли єдиної і.-є. спільноти вже не існувало, але історично відомі мовні групи ще не виокремилися остаточно, перебуваючи між собою у значно щільнішому контакті, ніж за історичної доби [1].

Так, сукупність мовних даних (лексичних у тому числі) переконує в існуванні індо-іранської (арійської) мовної єдності, що розпалася не пізніше першої половини II тис. до н. е., вельми ймовірним є також існування балто-слов'янської мовної спільноти, усі діалекти якої зберігали

значну подібність орієнтовно до кінця II - початку I тис. до н. е. [2]. Оскільки ж існує досить велика група лексем, характерних лише для індо-іранської та балто-слов'янської спільнот, неодноразово висувалися припущення про існування у давніший час балто-слов'яно-арійської спільноти або ж - з огляду на більшу чисельність слов'яно-арійських лексичних збігів - слов'яно-арійської спільноти, що передбачає вторинний характер зближення праслов'ян з прабалтами. Інші дослідники, однак, вважають більш імовірним існування греко-вірмено-арійської єдності, яка протиставляється германо-балто-слов'янській [3] та ін. Тобто хоча саме існування проміжних мовних спільнот, що утворювалися після розпаду і.-є. мовної єдності, не викликає суттєвих заперечень, дискусії про їх склад і характер тривають.

Розв'язання відповідних проблем ускладнюється тим, що не завжди можна встановити, в яких випадках зафіксовані лексичні збіги є наслідком походження двох чи кількох мов від єдиної «прамови» - «балто-слов'янської», «кельто-італської» тощо, а в яких вони можуть бути ре-

зультатом передісторичного контакту і лексичного обміну між уже незалежними мовними одиницями. Необхідно зважати також і на те, що деякі з лексем, обмежені двома-трьома мовними групами, можуть виявитися *архаїзмами* - пережитками спільноіндоєвропейської епохи і в ташму разі вони стають непридатними для з'ясування пізніших відносин між двома чи кількома окремими мовами чи мовними групами.

Питання диференціації і.-е. мовної області та доісторичних відносин між мовними групами не вирішуються тільки на основі вивчення лексики - науковці досліджують і аналізують усі рівні мовної системи - фонетику, морфологію, синтаксис тощо. Такий комплексний багаторівневий підхід і дає змогу відрізнити архаїзми від інновацій, а інновації різних хронологічних рівнів розрізнити між собою, тобто встановити їх відносну хронологію. Звісно, результати, отримані на цьому шляху, можуть вважатися лише попередніми - завдяки новим розробкам загальна картина постійно коригується, але все ж таки можна говорити про певний консенсус думок, що його було досягнуто в другій половині ХХ ст.

Проблемам і методам дослідження розвитку і.-е. мовної сім'ї після початку розпаду мовної єдності присвячено чимало спеціальних праць, серед яких варто відзначити монографію В. Порцига [4], де відображено стан досягнень у цій сфері на початку 1950-х років. Пізніші публікації на цю тему лише уточнюють і доповнюють зроблені цим автором висновки [5].

Узагальнюючи висновки В. Порцига й аналізуючи найбільш відомі пізніші праці, схему «членування індоєвропейської мовної області» (в найзагальніших рисах) можна представити таким чином [6]: уже на ранніх етапах диференціації і.-е. «прамови» окреслюється група діалектів, які надалі стануть основою кельтської та італської «прамов», можливо, до цієї ж групи належали пращури носіїв іллірійських діалектів. Означену групу діалектів умовно називають «західною». На іншому «полюсі» і.-е. мовного простору окреслюється діалектна область, з якої згодом виходять носії (пра-)арійських, грецької, вірменської мов; імовірно, сюди ж входили й пращури фракійців - цю групу називають «східною». Позиція інших діалектних груп може вважатися «проміжною» між цими двома полюсами, причому прагерманські та праанатолійські діалекти тяжіли до західної групи, а прабалто-слов'янські та пратохарські - до східної.

Подальший процес полягав у наростанні відмінностей всередині згаданих об'єднань, дедалі більшому «розходженні» як тих груп діалектів,

що вже намітилися раніше, так і тих, що заново утворювалися, і, врешті-решт, у поступовому перетворенні цих груп діалектів в історично відомі групи мов. Так, очевидно, не пізніше середини III тис. до н. е. прагрецькі діалекти відокремилися від праарійських, а пратохарські приблизно в цей час остаточно втратили зв'язок із західною групою [7].

Загальна тенденція до поглиблення диференціації упродовж (орієнтовно) кінця IV - початку II тис. до н. е. вказує на те, що між якимись групами могли час до часу відновлюватися відносно щільні зв'язки, а також виникати тісні й тривалі контакти між тими групами, які раніше не були тісно пов'язані. Так, балто-слов'янська діалектна область приблизно з другої половини III тис. до н. е., очевидно, посилила зв'язок із прагерманцями і водночас з мовами «західного» арелу, внаслідок чого утворилася мовна і культурна спільнота, що її деякі автори називають «давньоєвропейською». Водночас мовні пращури слов'ян були відкриті для арійських - або вже спеціально - іранських впливів.

Змальована схема базується здебільшого на граматичних ізоглосах, але найбільш надійні лексичні збіги-інновації, що охоплюють дві - чотири групи мов, у цілому непогано узгоджуються з нею [8]. Проте вже з XIX ст. відома велика група лексичних ізоглос - вельми важливих і показових, яку важко співвіднести з представленою тут схемою.

За всієї різноманітності поглядів на хід диференціації і.-е. спільноти практично усі дослідники «розміщують» по різних полюсах і.-е. мовного простору пращурів кельтів та італів, з одного боку, та аріїв (індо-іранців), з другого. Справді, між цими двома мовними ареалами не виявлено ексклюзивних (лише їм властивих) граматичних ізоглос, а географічне положення індо-іранців на сході й кельтів та італів на крайньому заході і.-е. мовного простору позначаються на уявленні про доісторичні відносини між їхніми пращурами. Однак саме між кельто-італською та арійською групою виявлено численні лексичні збіги, природа і походження яких подосі не з'ясовані. У наведеній нижче таблиці (табл. 1) наведено найнадійніші «ексклюзивні» аріо-кельто-латинські лексичні ізоглоси (ізолекси) [9].

Більшість дослідників XIX ст. з огляду на крайню географічну взаємовіддаленість носіїв арійської та кельто-італської мовних груп і відсутність даних, що бодай натякали би на наявність контактів між ними після розпаду і.-е. спільноти, вважали означені лексичні збіги пережитком спільноіндоєвропейської епохи. Останнє підводило

Таблиця 1. Аріо-кельто-латинські ізоглоси (ізолекси)

Мови			
Д. Инд., іран.	Латинська	Кельт. (д. ірл.)	Інші і.-е. мови
Rāj – правитель, цар	Rēx – цар Rēgius – царський	Rīx, rīgo-, rī – король, правитель	Гот. rīk – король Сп. герм. *rīkja «т. с.» (запоз. з кельтської)
Rājñi – цариця	Rēgina – цариця	Rīgain – королева	
Rājya, rājyam – держава	Rēgium – країна, держава	Rīge – держава К.кельт. rīgíom – країна	Гот. reiki – держава ? Фрак. resos «т. с.»
Arya – вільна людина, пан	–	Aīre – знатна людина, пан	? Д. сканд. arǫ- ? Хет. ara – друг
Upariti – підлеглий, слуга	–	Foss – слуга Вал. Gwas «т. с.»	–
Rāti – дарунок	Rēs – власність, річ	Raith – милість, власність	–
Yoh – благополуччя Авест. yaož-dāti – ритуал очищення	Ius – право	Huisse – істинний, справедливий	–
Srad-dhā – довіра	Credō – вірю	Cretim – вірю	–
Srambhate – довіряє	–	Crabud – набожність	–
Vāghat – той, хто молиться, дає обітницю	Voveo – давати обітницю	–	Вірм. Gog – казати
Canach-dhā – благоволювати	–	Cin – любов, приязнь	–
Saparyati – вшановує	Sepelio – ховати з почес-тями	–	–
Kesara – грива, волосся	Caesaries – волосся (на голові)	–	? Хет. Kīgr – вовна, шерсть
Kṛīda – гра	–	Clīus – (військова) хитрість	–
Jrajati – ворогує	–	Gleo – бій	–
Asi – меч, ніж Авест. anhu – меч	Ensis – короткий меч	–	–
Prabhuh – старанний	Probus – старанний	–	–
Minda – фізична вада, каліцтво	Mendum – фізична вада	Mend – заїкання	–
Bhadirah – глухий	–	Bodar – глухий	–
Ghrta – топлоне масло	–	Gert – молоко	–

до принципово важливих висновків щодо культурного і соціального стану і.-е. суспільства, характерними рисами якого вважали значну соціальну стратифікованість і наявність ранньодержавних форм організації.

Але наприкінці XIX ст. один з найбільших тогочасних мовознавчих авторитетів Пауль Кречмер висловив сумнів щодо архаїчного (наслідуваного) характеру італо-кельто-арійських ізолекс, схилившись до думки про проникнення цих слів з однієї мовної області в іншу незадовго до початку історичного періоду [10]. На його позицію вплинув висновок про арійський (іранський) характер скіфо-сарматських діалектів та

осетинської мови, що саме в ті роки набув визнання в науці, а також спостереження над семантикою комплексу аріо-кельто-італських відповідностей, що, як бачимо, містять переважно соціальну та релігійно-ідеологічну термінологію, тоді як набір архаїзмів, імовірність «виживання» яких, як правило, завжди має випадковий характер, мав би включати лексику з різних сфер.

Невдовзі, однак, з'являється стаття відомого французького мовознавця Жозефа Вандрієса, що фактично поклала край суперечці з цього приводу. Ж. Вандрієс спробував показати, що збереження порівняно значного масиву соціальної і релігійної термінології на крайньому заході та

крайньому сході і.-е. простору зовсім не випадкове – воно пояснюється надзвичайною консервативністю кельтського, італського та арійського (особливо індоарійського) суспільств у сакрально-релігійній сфері. За збереженням давніх звичаїв і традицій у цих народів наглядали спеціальні жрецькі колегії – авгури (у римлян), друїди (у кельтів), брахмани (у аріїв). Вплив цих колегій на усі сфери суспільного життя був надзвичайно глибоким і жорстким, унаслідок чого ці суспільства були значно консервативнішими за своїй і.-е. сородичів [11].

Висновки Ж. Вандріеса виявилися надзвичайно переконливими для мовознавців різних країн, і з того часу ніхто вже не намагався (наскільки відомо автору статті) обстоювати протилежну (кречмерівську) точку зору [12]. Еміль Бенвеніст, повністю підтримуючи позицію Ж. Вандріеса, так резюмує її: «Як в індо-арійському, так і в італо-кельтському ми маємо справу із суспільствами однаково архаїчної структури, що вирізняються винятково консервативними тенденціями, суспільствами, в яких упродовж тривалого часу зберігалися скасовані всюди (у інших і.-е. гілок.– К. С.) інституції і слова» [13].

Проте фахівці з філології, що так одноставно стали на бік Ж. Вандріеса, не приділили достатньої уваги ряду суто історичних питань, які постають у цьому зв'язку, хоча тільки максимально повне врахування історичних факторів дає змогу з'ясувати походження слів і характер їх появи в певній мові. При оцінці концепції Ж. Вандріеса варто зважити на низку обставин.

1. На консервативний і архаїчний характер того чи іншого суспільства впливає не тільки – а може навіть і не стільки – наявність спеціальних інститутів, що наглядають за збереженням традицій, а, скоріше, загальний спосіб життя цього суспільства, інтенсивність зовнішньої та внутрішньої динаміки його буття.

2. За всієї консервативності релігійних традицій аріїв, латинів і кельтів немає підстав вважати їх *винятково архаїчними*. Найбільш архаїчними серед усіх індоєвропейських мов одноставно вважаються балтійські мови, зокрема литовська, що, очевидно, є не простою випадковістю. Досить архаїчними були й релігійні традиції давніх прусів і литовців, що засвідчено середньовічними очевидцями і місіонерами [14]. У балтійських мовах, однак, нема жодної із зазначених вище ізолекс. Те саме можна сказати про сакрально-релігійні традиції хеттів, відомі із джерел уже II тис. до н.е.

3. Немає даних, які б вказували на існування відомих нам жрецьких колегій у італів та кельтів

раніше I тис. до н. е., а у аріїв раніше II тис. до н. е., так само як і на існування багатьох власних цим народам релігійних традицій і культів, тоді як і.-е. єдність припинила існування *не пізніше* IV тис. до н. е. [15].

4. Консервативність певного інституту чи традиції не обов'язково свідчить про його давність. Наприклад, досить консервативним вважається східноєвропейське православ'я, особливо якщо зважити на традиції, збережені «розкольницькими» організаціями Росії. Однак християнство затвердилося у східних слов'ян «лише» 1000 років тому і за відносно короткий період замінило собою не менш консервативні язичницькі культури.

Як бачимо, найелементарніші історичні спостереження – а саме на міркуваннях «екстралінгвістичного» характеру значною мірою ґрунтував свою позицію Ж. Вандріес – не дають підстав (принаймні однозначних) вважати релігійні установи кельто-італів і аріїв винятково архаїчними. Це, у свою чергу, ставить під сумнів винятково архаїчний характер пов'язаних із релігією лексичних збігів їхніх мов. Ще більшою мірою це стосується суто соціальної сфери.

Нерідко, говорячи про пережитковий характер зазначених вище термінів, дослідники припускають, що їхня і.-е. давність підтверджується ще якимись даними, однак, крім самого факту збігу слів, таких даних немає. Давність означених слів має начебто документуватися їх фонетичною структурою, проте, як зазначало чимало дослідників (у тому числі й П. Кречмер), відрізнити успадковану лексику від запозичень, якими обмінювалися носії споріднених мов недовзі після їх розділення, вкрай важко і часто неможливо [16].

Ані історичні, ані лінгвістичні дані не спростовують припущення, що означені вище лексеми могли бути запозичені «протоаріями» від «пракельто-італів» або навпаки. Ця думка виглядає тим більше вірогідною, що з аріями пов'язують археологічні спільноти Надчонмор'я III–II тис. до н. е. [17], тоді як області розселення пращурів кельтів та італів у цей самий період могли знаходитися у басейні Верхнього та Середнього Дунаю, і, таким чином, обидві мовні області розділялися між собою лише Карпатським гірським масивом. Стосовно ймовірної хронології цих запозичень, то слід зазначити, що вони мали відбутися до початку процесу «сатемізації» (переходу * \hat{g} > j, *k > č, s) в арійських діалектах, який стався приблизно на межі III і II тис. до н. е. або дещо раніше [18], але, очевидно, вже після того, як праарії відокремилися від прагреків, оскільки

в грецькій мові немає жодної із зазначених вище ізолек.

Звернувшись до історичного словотвору аріо-кельто-італських ізолек, можна побачити, що висновок про їх дуже «архаїчний» характер, який нібито вказує на їхнє спільноіндоєвропейське коріння, також малообґрунтований і передчасний. Останнє може бути підтвержене рядом прикладів.

Як видно з наведеної таблиці (табл. 1), для лексеми *gēg – «цар» характерний не лише збіг самої основи і значення, але й групи похідних форм («цариця», «держава»), однаково утворених в усіх трьох мовах. Останнє саме по собі є досить рідкісним випадком в і.-є. словнику. Тим більший подив викликає повнота цих збігів, якщо зважити на історичний динамізм самих понять «правитель», «держава»: в інших і.-є. мовах не лише не виявлено очевидних слідів основи *gēg – «цар» (за винятком непевних фракійських свідчень з ономастики) [19], а й взагалі давні терміни для означування правителя, царя, держави практично ніколи не збігаються.

Очевидно, в цьому випадку «жрецькі колегії» мусили попрацювати особливо ретельно й ефективно, зберігши означені терміни з IV (якщо не з V) тис. до н. е.! Однак у такому разі ще більш дивує той факт, що зовсім не збереглися терміни для позначення самих жерців та їхніх організацій, завдяки яким мали так добре зберегтися традиції суспільного устрою.

Ірландське слово *foss* і валійське *gwas* – «слуга» сягають спільнокельтської форми *uass-, від якої виводять середньовічне *vassalus* – «вассал» [20]. Зважаючи на характерні для спільнокельтської мови явища – випадіння інтервокального «р» і перехід сполуки «st» у «ss» [21], *uass- (< *upast-) точно відповідає засвідченому в Рігведі д. інд. *upasti* – «слуга», «підлеглий». Етимологія цього слова в індоарійській мові є прозорою: вона складається з продуктивного в д. інд. префікса *upa-* (*upakarana* – «засіб», «знаряддя»,

upakrama – «початок», *upasecama* – «приплив», «приток» тощо) та і.-є. кореня *stei- («стояти»), яка в індоарійських мовах дає ряд похідних із низкою значень «чиновник», «залежний правитель», «підлеглий»: *sthānika*, *sthāna-pati*, *sthānin*, *upasthānam* тощо [22].

Т. Гамкрелідзе та В. Іванов (зважаючи на зазначені кельтські форми) висловлюються на користь утворення форми *upo- + *stā- вже у спільноіндоєвропейській період [23]. При цьому вони, однак, не наводять жодного іншого прикладу спільноіндоєвропейських утворень з префіксом *upo-. Більше того, загальновідомим є факт, що префіксальний спосіб словотвору взагалі був украй малопродуктивним в і.-є. мові, і надійних прикладів спільноіндоєвропейських префіксальних форм практично немає.

Припущення про незалежне утворення *upast- у (пра)кельтській мові також не підтвердилося б через відсутність у ній подібним чином утворених слів, до того ж таке припущення буде сумнівним і з огляду на наявність тотожного за формою і значенням індійського слова.

Отже, немає переконливої альтернативи припущенню про проникнення арійської (індоарійської?) форми *upast- («підлеглий») у пракельтські (давньокельтські) діалекти. Зважаючи на фонетичну рефлексію цього слова в кельтській мові, запозичення це мало статися не пізніше першої половини I тис. до н. е.

Автору вже доводилося висловлюватися з приводу ймовірності проникнення форм *kaisar – «волося» і *ensi – «меч», «ніж» з індоіранської мовної області до італо-кельтської [24]. Тепер до цього додається *upasti.

Отже, усе викладене вище вказує на вірогідність аріо-центральноевропейських контактів до історичної доби: відбувалися вони, очевидно, приблизно у III – на початку II тис. до н. е., причому стороною, що впливала, мабуть, були арії, а тими, хто запозичував, – пращури кельтів та італів.

1. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области / Пер. с нем. (Heidelberg, 1954). – М.: Прогресс, 1964. – С. 31–99.
2. Иванов Вал. Вас., Топоров В. Н. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтских и славянских языков. – М.: ИАН СССР, 1958.
3. Георгиев В. И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М.: ИЛ, 1958. – С. 218–238.
4. Порциг В. Вказ. праця. – С. 82–99.
5. Anttila R. An Introduction in to Historical and Comparative Linguistics. – New York, 1972; Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вас. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси: Изд. Тбил. ун-та, 1984. – Т. 1. – С. 371–428; Широков О. С. Реконструкция праязыковых

- изоглосс общиндоевропейского диалектного континуума // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. – М.: Наука, 1988. – С. 43–65. Mallory J. P. In Search of Indo-Europeans. – London, 1989. – P. 19–20.
6. Детальніше див.: Кота С. В. Диференціація індоєвропейської спільноти // Магістеріум НаУКМА. Археологічні студії. – Вип. 6. – К., 2001. – С. 57–63.
7. Порциг В. Вказ. праця. – С. 318–319; Георгиев В. И. Вказ. праця. – С. 243–246.
8. Порциг В. Вказ. праця. – С. 141–313; Сравнительная грамматика германских языков. – М.: ИАН, 1962. – Т. I; Кальгин В. П., Королёв А. А. Введение в кельтскую филологию. – М.: Наука, 1989. – С. 35–41.
9. Vendryes J. Les correspondances de vocabulaire entre

- l'indo-iranien et l'italo-celtique // *Memoires de la Societe de Liguistique*.- 1918.- № 20,- P. 265-285; Барроу Т. Санскрит I Пер. с англ. (London, 1955).- М.: Прогресс, 1976.- С. 19; Калыгин В. П., Королёв А. А. Вказ. праця.- С. 40-41.
10. Kretchmer P. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache.- Göttingen, 1896.- S. 125 etc.
 11. Vendryes J. Op. cit.-P. 285.
 12. Огляд праць, у яких розглядаються аріо-кельтські паралелі -лінгвістичні, міфологічні, культурні тощо, див.: Zimmer Stefan. Indo-Celtic Connections: Ethnic, Magic, and Linguistic // *The Journal of Indo-European Studies*.- 2001.- Vol. 29.- № 3-4.- P. 379-405. В. Порциг лише побіжно торкається цієї проблеми. Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вас. Іванов повністю поділяють позицію Ж. Вандріеса.
 13. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов I Пер. с франц.: Les Editions de Minuit, 1970.- М.: Прогресс, 1995.- С. 249.
 14. Див., зокрема: Колялович М. И. Лекции по истории Западной России.- М., 1864.- С. 101-112.
 15. Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.-London, 1987.-P. 114-117; Старостин С. А. Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика // *Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока*.- М., 1989.- Т. 1.-С. 3-39.
 16. Kretchmer P. Op. cit.- S. 23, 49 etc. Див. також: Конца С, В. Проблема спільноіндоевропейської культурної термінології // *Мовознавство*,- 1998.-№ 1.-С. 54-62.
 17. Березанська С. С. Отрощенко В. В. Індоіранці // *Давня історія України*.- К.: Наук, думка, 1997.- Т. 1.- С. 399-403.
 18. Порциг В. Вказ. праця.- С. 116-117; Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / Пер. с нем. (Darmstadt, 1970).- М.: Прогресс, 1980,- С. 164.
 19. Вказані в таблиці германські рефлекси лексеми *reg - «цар» вважають такими, що з'явилися внаслідок запозичення з кельтських мов: Kluge F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*.- 21 Ausg.- Berlin - New-York, 1975.-S. 591.
 20. Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вас. Вказ. праця.- С. 480.
 21. Калыгин В. П., Королёв А. А. Вказ. праця.- С. 9-10. Порциг В. Вказ. праця.- С. 118.
 22. Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь: 30 000 слов.- М., 1987.- С. 218-224, 754.
 - 23 Гамкрелідзе Т. В., Іванов Вяч. Вас. Вказ. праця.- С. 480.
 - 24 Конца С. До питання про індоевропейсько-північно-кавказькі відносини найдавнішої пори // *Україна на межі тисячоліть: етнос нація, культура*.- К., 2001.- Кн. 1.-С. 150.

S. Koncha

ARYAN-CELTIC-ITALIAN CONNECTION
(according to lexical evidence)

The exclusive lexical coincidences between Indo-Iranian, Celtic and Latin have analyzed. Contrary to a widespread view on these words, as on the survival of Indo-European community epoch, the paper has proposed the opinion about more late origin of this lexical accordance and their appearance as result of Indo-Iranian - Central-European connections near III-II th. B. C